Егер көнликпени пайда етиў шәртлерине әмел қылынса, оқытыўдың әмелий методлары оқыў материялларының утымлы өзлестирилиўине алып келеди.

Пайдаланылған әдебиятлар

1. Шамсиев П. Абдураҳмон Жомий ва Алишер Навоий. Ташкент. 1966-ж.
2. Феруза Аскар. Музика ҳәм инсан мәнаўыяты. Т.2000. 12-бет.
3. Чаплина В.Л. «Вопросы вокальной педагогики»- Москва: Музыка, 1969 г. – 231 с.
4. Аспелунд Д.Л. «Развитие певца и его голоса» Москва: Планета музыки, 2017 г. - 180 с.
5. Ризаева М. «Стоновление молодого певца» Тошкент: Чўлпон нашрёти– 2003 г. -104 с.
6. Варламов А.Е. «Полная школа пения» Москва: Издательство Лань, Планета музыки, 2012 г. 120 с.
7. Назаренко И.К. «Искуства пения» Москва: Музыка, 1968 г. – 624 с.
8. Морозов В.П. «Вокальный слух и голос» Москва: Музыка, 1965 г. – 88 с.

РЕЗЮМЕ. Мазкур мақолада мусиқа мактаблари ўқувчиларига кўргазмали ва техник воситалардан фойдаланиб дарс бериши ўқувчиларнинг дарсларни ўзлаштиришдаги аҳамияти тўғрисида сўз этилган.

РЕЗЮМЕ. В этот статье приведена о важности обучения школьников в музыкальных школах с использованием визуальных и технических средств для повышения качества уроков.

SUMMARY. This article discusses the importance of teaching music students in music schools using visual and technical aids to improve the quality of lessons.

QARAQALPAQ PROFESSIONAL MUZÍKASÍN ATQARÍWSHÍLAR TÁREPINEN DÓRETILGEN XALÍQ QOSÍQLARÍ HÁM NAMALARÍ

Bekbergenov ZarlıqTolibayevich – *docent*
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı

Tayanch so‘zlar: musiqa, san’at, adabiyot, professional ijro, rang, melizm.
Ключевые слова: музыка, искусство, литература, профессиональное исполнение, колорит, мелизма.
Key words: music, art, literature, professional performance, color, melisma**.**

Qaraqalpaq xalıq kompozitorlarınıń vokallıq dóretpeleri ádebiyat, súwret salıw, teatr óneri sıyaqlı, ulıwma milliy mádeniyatımızdıń ayrılmas bir bólegi bolıp esaplanadı. Biraqta muzıka óneri iskusstvonıń basqa túrlerinen ayırmashılıǵı sonda, qaraqalpaq klassik ádebiyatı jazba túrinde yamasa kóshirme, yaki awdarma túrinde bolsın, belgili dárejede málim sańlaqqa iye bolǵan bolsa, al muzıkada nota jazıw payda bolǵanǵa shekemgi dáwirdegi dóretpelerden gúwa tapqanday belgili baslı namalardıń tiykarǵı nusqasın yaki kóshirmesin tabıw qıyın. Ol baqsılardıń ustazdan shákirtke ótiw qusaǵan dástúrlik yadlaw jolı arqalı jetip keldi. Klassik namalardıń dóretiliwdegi ózgesheliklerinen biri, olar kóbinese klassik shayırlardıń (Kúnxoja, Ájiniyaz, Maqtumqulı, Berdaq, Ótesh t.b.) shıǵarmalarınıń tekstlerine hám xalıq dástanlarınıń tekstlerine (geroylardıń quwanısh, kúyinish, súyinish háreketlerine) arnap baǵdarlamalıq mazmunǵa jaqınlastırıp dóretilgen. Ulıwma alǵanda bular jazba ádebiyatqa tiykarlanǵan. Klassik muzıkanıń usı formada dúziliwi tuwralı belgili muzıka izertlewshi ilimpaz E.E.Romanskaya bılayınsha jazadı: «Klassikalıq muzıkanıń xalıq namalarınan eń xarakterli ózgesheliklerinen biri, olar aruz formasındaǵı ádebiy tekstlerge, al xalıq qosıqları 7,8,11 buwınlı dinamikalıq ólshemlerine tiykarlanıp keledi» [1.B.341].

Qosıq qurılısınıń, formaları, aruz, barmaq hám erkin ólshemlerine baylanıslı usınday namalardıń dóreliw jaǵdayları qaraqalpaq muzıkasınıń qurılıw usıllarına kútá jaqın keledi. Óytkeni qaysı bir xalıqtıń milliy namasın alıp qarasaqta jaydarı qosıqlarǵa dórelmey, kóbinese qıyın formalarda: Muxallestiń túrlerine, Ájiniyazdıń «Áy álip», «Shıqtı jan», «Kórmedim» qosıqlarına, Kúnxojanıń «El menen», Berdaqtıń «Boladursań» qosıǵına «Bes perde» namasınıń, «Muwsa sen yar» namasına «Góruǵlı» dástanınan t.b. qosıqlarǵa arnalıp keletuǵınlıǵın kóremiz. Degen menen olardı xalıq qosıqlarınan bólek alıp qarawǵa

bolmaydı. Olar xalıq qosıqları menen tıǵız baylanısta bolıp, ondaǵı tradiciyalıq belgilerdi dawam ettirip, ósip, rawajlandırıp kelgen. Qaraqalpaq klassikalıq muzıkasınıń negizgi atqarıwshıları ataqlı baqsılar, sazendeler bolǵanlıqtan, ol kóbinese improvizaciyalıq xarakterge iye. Bul tarawda eń tiykarǵı orındı ashıqlıq haqqındaǵı xalıq dástanları «Ǵarip-ashıq», «Sayatxan Hámra», «Húrliqa-Hamra», «Axmet-Yusup», «Góruǵlı», «Dáwletiyarbek», «Qırmandáli» t.b. esaplanıp, olardı professional baqsılar atqarǵanda dástandaǵı nasriy-jay sózlerdi rechitativli deklamaciyalıq usıl menen atqarsa, al lirikalıq momentlerindegi geroylardıń dialog hám monologların duwtarǵa qosıp nama arqalı atqaradı. Sonlıqtan da qaraqalpaq muzıkasınıń bul túri óz ishine rechitativli deklamaciyalıq forma menen qosıq aytıw iskusstvosı ekewiniń birikpesi tiykarında dúziledi [7]. Qaraqalpaq awızeki professional muzıkası da, xalıq namaları sıyaqlı ózleriniń qurılısı jaǵınan eki toparǵa bólinedi. Birinshi toparǵa kiretuǵın namalar, melodiyalıqjaqtan kútá jeńil, tez este qalatuǵın qısqa formada dúzilgen kelte namalardan ibarat.

Professional muzıkanıń bul túrinde motivler aytarlıqtay keń hám uzın bolmay, bir, eki eń asıp ketkende úsh motivten ǵana qurılıp keledi. Ekinshi toparǵa kiretuǵın awızeki professional namalar bolsa dáslepkige qaraǵanda melodiyalıq qurılısı jaǵınan keń hám rawajlanǵan melodiyalı quramalı formada dúzilip keledi [2].

Birinshi topardaǵı awızeki professional namalarǵa: «Ayjamal», «»Qawender, «Igalay», «Jıǵalı», «Qońırat»,«Nayleyin», «Gubbadin», «Nedaǵı», «Bozataw», «Muwsa», «Jaman shıǵanaq», «Paxáy», «Nigarım», «Xansayat» t.b. jatadı. «Dem bermes» quramalı úsh epizodtan dúzilip, onıń hár epizodı tematikalıq jaqtan bir-birine uqsamaǵan materiallardan quralıp, olardıń keyingi motivleri ózara baylanısıp keledi. Namanıń hár epizodı tórt motivten quralıp, onıń dáslepkisi negizgi motivtiń variantlanıp keliwinen ibarat bolıp, al tórtinshisi jańa motivten dúzilgen.

Namanıń melodiyalıq qurılısınıń eń qızıǵarlı bir jeri onda dáslepki motivler periodlı túrde dúzilip, olardıń hárqaysısı teńdey tórt taktten quralǵan bolsa, al tórtinshi motiv dáslepki eki epizodta melodiyalıq qurılıstıń bir demde uzaq waqıtqa shekem dawam etip keledi, úshinshi epizodta ol onnan da kóbirek (onda melodiyalıq aylanba bir demde ew takt dawamında) sozılıp keledi: «Dem bermeste» epizodlar barǵan sayın háwijge minip, joqarı órlep baradı da, keyingi juwmaqlawshı bólimine taǵıda páseńlep dáslepki qáddine túsedi. «Dembermes» naması qońsılas ózbek hám túrkmen xalıqları arasında da keń taralǵan.

«Adıńnan» klassikalıq muzıkasınıń ayrıqsha sulıw túrleriniń biri bolıp, el arasında aytılıp júrilgen birqansha túrleri bar. Ekewinińde intonaciyalıq qurılısı bir-birine kútá jaqın bolǵan menen hárqaysısınıń óziniń melodiyalıq xarakterinde ózinshelik belgileri kórinedi. Ekinshi «Adıńnan» áwelgige qaraǵanda ádewir qayǵılıraq xarakterde bolıp mordentalar kóbirek ushırasadı. Eki variantında da instrumentallıq kirispesi bir-birine uqsas bolıp ekewinińde vokal bólimi kvartaǵa serippe 7/8 ólshewinde bolıp keledi. Birinshi variantınıń melodiyası kvartaǵa serippe jasap bir tonda tákirarlana beretuǵın bolıp dúzilip, kelse, ol izinen tolıqsıp, keńeyip baradı. Sonıń menen birge nama eki túrli háwijge iye bolıp, olardıń ekewide tematikalıq jaqtan dáslepki motivke jaqın dúzilgen qayǵılı nalıshı, zaman aqıbetlerine qarsı ashıwlı protesti esitilip jatadı. Sonlıqtanda bular kóbinese hayal-qızlar tárepinen atqarılatuǵın variantları bolıpesaplanadı [3.57-58]. «Adıńnan»nıń bulardan basqa úshinshi variantı joqarıda keltirilgen variantlarına qaraǵanda bir qansha ózgesheligi menen ayrılıp turadı. Bul tekte baqsılar tárepinen atqarılıp, olardıń atqarıwshılıq usıllarına sáykes duwtar akkomponimentindegi kvarta-kvintalıq ostinatalıq akkortları ayrıqsha orın iyeleydi. Onıń melodiyalıq xarakteri dáslepki variantlarındaǵıday zarlı intonaciyalar tiykarǵı roldi atqarmay, bunda baqsıshılıq iskusstvosına tán bolǵan improvizatorlıq xarakter basım keledi. Sonıń menen qatar nama dawıslardıń birneshe takt dawamında uzaq sozılıp turıwı hám dawıstı ırǵaqlı túrde qaltıratıp shıǵarıw usaǵan tolıp atırǵan atqarıwshılıq usıllarǵa kútá bay. «Adıńnanniń» bul variantı belgili bir melodiyalıq qurılıstı túrli bálentlikte variantlı túrde tákirarlanıwdan ibarat bolǵan úsh bólimli formada dúzilgen. Hár bólimde namanıń tekst qatarlarınıń eki figurasına tuwra kelip, solardıń izinen tekstte joq «adıńnan-áy, adıńnan» degen sózler tákirarlanıp jatadı. Qosıq baǵdarlamalıq xarakterge iye bolıp, alaqayıslı tulpardıń sulıw-sımbatlı, ayaqtı ret penen taslap shapqan suw shayqalmas qásietli jorǵanıń obrazı súwretlenedi. Namanıń tórt taktli instrumentallıq kirispesiniń ózinde aq tulpar shıbısınıń ritmikalıq ırǵaǵı birden kózge taslanadı. Usı ritmikalıqdan dóretpeniń bastan aqırına shekem, ırǵaqlıq tiykarın qurap, belgili fon berip turadı. Qosıqtıń melodiyalıq qurılısın grammatikalıq jaqtan tereńirek tallaw júrgizgenimizde, onda

negizgi motivtiń ózi eki bólimnen quralıp, birinshi bólim túrli tonda ózgerip keledi de, ekinshi bólimniń ayaqlarındaǵı motivi (onı leyt motiv dep júrgizsek) hár bólimniń aqırında tap sol kúyinde takrarlanıp kele beredi.

Qaraqalpaq namalarınıń tańqalarlıq formaǵa iye bolǵan túri «Sanalı keldi» naması. Namada basqa xalıq namalarında ushıraspaytuǵın ayrıqsha formalıq qurılıs gezlesedi. Onıń bastan ayaǵına shekemgi ózgerilmeytuǵın muzıkalıq ırǵaǵı, kvadratlı qurılısı bir pútin figuraletmotiv mentallıq intermediyasınıń tematikalıq qurılısı qosıq materialǵa tiykarlanıp dúzilgen. Namanıń bárinende burın qızıqtıratuǵın jeri: onıń instrumentallıq kirispesiniń ózi eki muzıkalıq materialdan quralǵan óz aldına muzıkalıq mazmunǵa iye, onıń ekinshi bólegi vokallıq bólimniń «V» motivi hám pútini menen qosıqtıń keyingi bóliminde-Kodasında (qayırmasında) taǵıda gezlesedi hám nama solayınsha juwmaqlanadı. «Gór qız» naması joqarıda keltirilip ótilgen namalar qatarında birqansha xalıqlar arasına keń taralǵan kóp ǵana tınlawshılar massasına iye bolǵan namalardıń biri. Namanıń kelip shıǵıwı jóninde xalıq arasında kóp ǵana ańız sózlerde keń taralǵan: Ótken zamanlarda qaraqalpaqlar arasında bir nayatiy aytqısh qız baqsı boladı. Din iyeleri «Qızdan baqsı bolama, elge apat keltirseń» dep qosıq aytıwın qadaǵan etedi. Biraq óz kásibin tereń súygen iskusstvonıń qumarı bolǵan bul qız, olardıń qadaǵan etkenine kónip qosıq aytıwın toqtata qoymadı. Oǵan óshegisken jawızlar qızdıń eki kózin oyıp, shólistanlıqqa aparıp taslaydı. Qız jaziyrada ábden haldan ketip jatqanınıń ústinen kárwan tartqan sawdagerler shıǵıp, ólimnen qutqarıp eline alıp keledi. Olar qızdıń xosh hawaz baqsı ekenin tanıp, elinde kóp ayttıradı hám bir qansha baqsılar menen jarısqada saladı. Qız bir toyda úsh baqsı menen aytısıp, jarıs dawamında ol «Shirwan» perdeden tutıp aytadı, onıń aytqanın basqa baqsılar aytalmay jeńilip qaladı. Áne, usınnan baslap sol qızdıń húrmetine bul nama «Gór qız» naması dep atalıp ketken [5]. Jaslarımız arasında búgingi kúnde xalıq namalarına, xalıq qosıqlarına, xalıq saz ásbaplarına qızıǵıwshı, olardı oynawdı, atqarıwdı qálewshiler oǵada kóp. Házirgi ilim menen texnikanıń rawajlanǵan dáwirinde biziń qaraqalpaq xalqınıń da ul-qızları, jáhán muzıka mádeniyatınıń altın dúrdanaları menen tanısıwǵa olardan úyreniwge, bilimin jetilistiriwge, tolıq imkaniyatqa iye. Kóplegen jaslarımız mádeniyat tarawında oqıp-bilim alıp atırǵan bolsa, sonsha jaslarımızda bul tarawda úlgili xızmet atqarıp xalıq arasında húrmetke sazawar bolıp, húkimetimiz tárepinen húrmetli ataqlarǵa, sıylıqlarǵa miyasar bolıp kelmekte.

Áyyemnen kiyatırǵan xalıq qosıqları xalqımız arasında jańadan payda bolıp atırǵan qosıqnamaları menen birge, ele uzaq jıllar xalqımız arasında jańlay beredi. Xalıq yadında uzaq saqlanadı hám xalqımızǵa mádeniy-ruwxıy jaqtan xızmet qılıp óz qunın saqlay beretuǵınına hesh bir gúman joq.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Ayımbetov Q. «Xalıq danalıǵı» Nókis 1988-jıl.
2. Ayımbetov Q. «Tariyxıy qosıqlar, jırawlar repertuarında» Ámiwdárya jurnalı 1964-j.
3. Qosbergenov R. «Qaraqalpaq xalqınıń koloniyal dáwirindegi mádeniyatı hám turmısı». Nókis 1970 jıl.
4. Tájimuratov Á. «Qaraqalpaq xalıq qosıqları» Nókis 1965-jıl.
5. «Qaraqalpaq folklorı» V-tom. Nókis 1980-j.
6. Ájiniyaz «Bir páriy» Nókis 1993-jıl.

REZYUME. Qoraqalpoq musiqa san'ati milliy madaniyat, adabiyot, tasviriy san'at bilan bog'liq bo'lib, og'izdan og'izga, keksalardan yosh avlodga yetkazishda katta rol o'ynaydi.

РЕЗЮМЕ. Каракалпакское музыкальное искусство связано с национальной культурой, литературой, изобразительным

искусством, имеет большую роль передающее из уст в уста, от старейшины молодому поколению.

SUMMARY. Karakalpak musical art is associated with national culture, literature, fine arts, has a great role to convey from mouth to mouth, from the elder to the younger generation.